

Dünyada Ve Avrupa'da Homeopatinin Durumu

The Status of Homeopathy in the World and in Europe

Altunay Ağaoğlu

Liga Medicorum Homoeopathica Internationalis (LMHI) Genel Sekreteri

Yazışma Adresi / Correspondence:

Dr. Altunay Ağaoğlu

altunaysoylemez@gmail.com

E-mail: kanatxtayfun@gmail.com

Orcid

Altunay Ağaoğlu: <https://orcid.org/0000-0002-3716-0927>

Geliş Tarihi / Received : **01-04-2019**

Kabul Tarihi / Accepted : **02-06-2019**

Yayın Tarihi / Online Published: **30-09-2019**

Ağaoğlu A., Dünyada Ve Avrupa'da Homeopatinin Durumu, J Biotechnol and Strategic Health Res. 2019;3(Özel Sayı):74-84 DOI: bshr.547751

Özet

Dr. Hahnemann tarafından geliştirilen bir tedavi sanatı olan homeopatinin kökleri 18. yüzyılın başlarında Almanya'ya kadar dayanır. Zamanının çok ilerisinde bir tedavi şekli olan homeopati çok kısa sürede Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Asya'ya yayılmıştır. Şifa sanatlarının ilerleyişi ve gelişimi boyunca homeopati, görkemli günlerinin yanı sıra dikkate alınmadığı zamanlar da olmuştur. Fakat hasta merkezli prensiplerinden vaz geçmeyen homeopati, zamana karşı hayatta kalmış ve o kadar gelişmiştir ki Dünya Sağlık Örgütü'ne göre, günümüzde dünyanın en yaygın ikinci tedavi sistemi olmuştur. Şu anda, bazı ülkelerin ulusal sağlık sistemi içinde yer almaktadır. Birçok homeopati hastanesi ve eğitim öğrenim kurumu vardır. Homeopati sadece insanlarda etkili değildir; veteriner hekimlikte ve son zamanlarda yavaş da gelişim gösterse aynı zamanda tarımsal alanda da klinik çalışmalar ile kendini kanıtlamıştır. Sağlık maliyetlerini düşürmesi nedeni ile bazı ülkeler ulusal sigorta sistemine dahil etmektedirler. Diğer bütün sağlık sisteminin içindeki tedavi sanatı ve uygulamaları gibi homeopati de kendini şu anki bilimsel platformda kanıtlamak zorundadır. Ancak ne kadar zorlansa da güvenilir ve hasta odaklı homeopati prensipleri, sürekli ve de en çok da ona sadık hastaları tarafından desteklenmektedir. Tabii ki de homeopatide de son yıllarda etkinliğini destekleyen kanıt dayalı araştırmalar artmıştır.

Anahtar Kelimeler homeopati, araştırma, yasal düzenleme, Dünya Sağlık Örgütü

Abstract

Homeopathy has its origins dating back to early 18th century Germany. Dr. Hahnemann formulated the treatment systems and principles which later will be known as Homeopathy. Soon enough homeopathy spread internationally to the rest of Europe, United States and Asia. Along the progression and the development of the healing arts homeopathy has had its glorious days as well as underprivileged days. However rooting itself on solid patient based principles it has survived and developed further against time so much so that according to the World Health Organization Homeopathy is the second largest medical healing art in the World. It is well established within many national health care systems. There are many homeopathy hospitals and educational learning institutions. Homeopathy isn't only effective in humans but it has proven itself with clinical evidence in the veterinarian medicine and also in agricultural use just as well. Having the Works of homeopathy so widely available in national policies it has proven itself to be cost effective as well. Every so often just like any other health care system homeopathy also is challenged with science in the midst of our changing societies. However the sound patient oriented principles of homeopathy resists and is supported by its ever loyal patients. Hence evidence based research has increased in the recent years supporting its effectiveness.

Keywords Homeopathy, research, World Health Organization, regulation

Giriş

Diğer geleneksel tıbbi sistemlerle göre çok daha genç olan homeopati, yaklaşık 220 yıl önce Almanya'da temelleri atılmıştır. Homeopatinin kurucusu olan Dr. Christian Friedrich Samuel Hahnemann, büyük bir eczacı, dil bilimci ve meşhur bir Alman hekimdi. Hekimliğinin erken yıllarında zamanın tıp sisteminden çok memnun olmadığı için kimyasal bazı deneyler yapmaya ve bilimsel literatürü çevirmeye başlamıştır. Düzenli olarak 1787 – 1794 arası Almanya'daki ilk kimya dergisi olan Croll's Annals of Chemistry de makaleler yayınlamıştır¹. 1790 da Cullen'in Materia Medica'sını İngilizceden Almancaya çevirirken kına kına ağacının kabuğunu (o dönemde intermitten ateş tedavisinde kullanılıyordu) kendi üzerinde denemeye karar verir. Sağlıklı durumda iken alınan kına kına kabuğunun intermitten ateşe benzer semptomlar ortaya çıkardığını fark eder. Altı yıl boyunca bilinen başka maddelerle benzer deneyler yapan Dr. Hahnemann, similia similibus currentur prensibine ulaşır. 1796 yılında herhangi bir maddenin hasta insandaki terapötik aktivitesinin, sağlıklı bir bireyde benzer bir hastalık durumunu açığa çıkarma kapasitesine bağlı olduğu sonucuna varır. Dr. Hahnemann bu yeni tedavi sistemine Yunanca benzer "Homoios" ve acı çekmek "pathos" anlamına gelen iki kelimedenden türettiği "homeopati" adını vermiştir. Aynı zamanda Yunancada farklı anlamına gelen "Allos" kelimesinden yola çıkarak o dönemde geçerli olan tıp sistemine de "Allopati" demiştir. Allopati kelimesini, ilk olarak 1816'da Materia Medica Purra'nın ikinci cildinin ilk baskısının ön sözünde kullanan Dr. Hahnemann, allopatiyi "hasta insanda iyileşmesi gerekenden tamamen farklı semptomları açığa çıkaran" olarak tanımlamıştır².

Hahnemann, 18. yüzyılın tıbbi uygulamalarından farklı olarak, hastalığın nedenini kişinin içsel sebeplerine bağlayarak tıba büyük bir yenilik getirmiştir ve böylece her bireyin sağlık ve hastalıkta farklı tepki gösterdiği temel prensibi ortaya koymuştur. Ayrıca, sağlıklı insanlarda ilaç denemelerini tarihte ilk kullananlardan biri olmuş ve minimum dozda dinamize edilmiş ilaç formlarını kullanıp,

hasta bireylerin sağlığının nazik bir şekilde geriye getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Dr. Hahnemann, hayatı boyunca toplamda 27.000 sayfa makale ve kitap yayınlamaının yanında daha önce geleneksel tıp tarafında tamamen ret edilen hastalığa eşlik eden semptomların önemini fark etmiş ve tedavide kullanmıştır. Dr. Hahnemann zamanının çok ötesinde, hastaya ve hastalığa bakışı tamamen değiştiren bir tedavi sistemi oluşturarak, devrim yapmıştır. Geliştirdiği tedavi prensipleri ve tedavi felsefesi hala günümüzde de geçerliliğini korumakla birlikte doğruluğunu tekrar ve tekrar klinikte ispat etmektedir.

Homeopati, 18. yüzyılda, Dr. Hahnemann'ın kararlılık ile ve aralıksız çabalarıyla, tıbbın yeni yeni normlar oluşturmaya başladığı dönemde ve büyük ölçüde gözlem ve çıkarımlara bağlı olduğu bir zamanda ortaya çıkmıştır. Yaşamı boyunca öğrencileriyle birlikte homeopati bilimini daha mükemmel hale getirmek için denemelere devam eden Dr. Hahnemann, 1810-1842 yılları arasında başyapıtı olan "Organon of Medicine"nin altı basımını yazmış ve homeopati felsefesini giderek kendi gözlem ve denemeleri ile geliştirmiştir. Dr. Hahnemann, tek başına, bugün bile homeopatik pratikte başarıyla kullanılan 111 ilacın terapötik endikasyonlarını göstermiştir. Bu ve benzeri birçok başka ilkler ile yepyeni bir tedavi sistemi ortaya çıkmış ve 18. Yüzyılda Almanya'dan tüm dünyaya yayılacak büyük bir dalga başlamıştır.

Homeopatinin gelişimi

19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan siyasi, sosyal, kültürel ve bilimsel dönüşümlerle sömürgeci güçlerin kuruluşu başlar. Bu sömürgeci güçler kentleşme, modernleşme, sanayileşme, okuryazarlık, kitle iletişimi ve bunların politik katılımını beraberinde getirdiler. Batı tıbbının (allopati) yayılması sömürge yöneticilerinin siyasi ve ekonomik güçleri tarafından desteklendi ve ilaçların ulusallaştırılmasının artması ilaç şirketlerine yol açtı.³

Diğer birçok geleneksel tedavi sistemleri kendi menşe ülkelerinde gözlerden uzak kalırken, homeopati 19. yüzyı-

lın başlarında hızla dünyanın diğer bölgelerine yayılmaya başladı. Sonuç olarak, Homeopati Avusturya, Macaristan, İtalya, Danimarka, Fransa, İngiltere, İspanya ve Belçika gibi birçok Avrupa ülkelerinde yaygınlaştı. Almanya'da Münih, Berlin ve diğer birçok şehirde homeopatik hastaneler kuruldu. Almanya'daki homeopatinin artan popülaritesinden etkilenen ilk ülke Avusturya idi. 1819'da homeopati Habsburg imparatorluk kararnamesi tarafından uygulanmasının yasaklanmasına rağmen gelişmeye ve büyümeye devam etti ve 1837'de bu karar iptal edilmek zorunda kaldı. Homeopati, Avusturya'dan İtalya'ya ulaştı ve 1820'den 1840'a kadar orada gelişmeye devam etti.

1840'da ilk homeopatik hekim Avustralya kıtasına ulaştı. O dönemde yoksullar için ücretsiz homeopatik dispanserler Victoria (Geelong, Melbourne ve Ballarat), Adelaide ve Sydney'de kuruldu. 1876 yılında kurulan Melbourne homeopatik Hastanesi, Avustralya kıtasındaki ilk hastane idi. Altı sağlık görevlisinden üçü homeopat olan Adelaide Çocuk Hastanesi'nin kuruluşunda öncülük eden kişi homeopat olan Dr. Allan Campbell'dir⁴.

Homeopati, 19. yüzyılın sonlarında Amerika Birleşik Devletleri ve Amerika kıtasında büyük bir takipçi kitlesi elde etti. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ilk ulusal sağlık kuruluşu 1844 yılında kurulan Amerikan Homeopati Enstitüsü'dür⁵. Homeopatik tedavi, o zamanlar yaygın olan kızıl, tifo, kolera ve sarı humma gibi birçok salgın hastalığın tedavi edilmesindeki göz ardı edilemez başarısı nedeniyle gittikçe daha popüler hale geldi. İstatistikler, bu salgın hastalıklardaki homeopatik hastanelerdeki ölüm oranlarının genellikle klasik tıp hastanelerindekilerin sekizde biri kadar daha az olduğunu göstermektedir⁶. Almanya'da doğmuş olan homeopati, Amerika'da gelişmiş ve altın çağlarını yaşamıştır. O dönemde Homeopatik Materia Medica'ya birçok yeni ilaçlar eklenmiş, homeopatik felsefeye yeni anlayışlar geliştirilmiş ve homeopatik eczacılığa yeni bir boyut eklenmiştir (yüksek potens kullanımı ve seyreltme metodunda yenilikler).

Homeopati, 19. yüzyılın başlarında Rusya ve Hindistan dahil olmak üzere Asya kıtasına ulaştı. Hindistan'da da aynı şekilde, kolera ve diğer salgınlarda etkili olmasından ötürü homeopati kök salmaya başladı. Hindistan'ın tüm bölgelerinde homeopatik dispanserler, hastaneler, eğitim kurumları ve eczaneler açıldı ve halkın yaygın bir şekilde kullandığı bir tedavi sistemi haline geldi.

Homeopatik tedavi sistemi, bölgelerde var olan ve kullanılan geleneksel ve etnik tıbbi sistemler ile olan benzerlikleri sebebiyle dünyaya nispeten kısa bir süre içinde yayıldı. Böylece, 19. yüzyıl boyunca dünyanın birçok yerinde homeopatik hastaneler, kolejler ve eczaneler açılmıştı. Eş zamanlı olarak homeopati bilimi, yeni ilaçların ilaç denemeleri ve kullanımı, yeni farmasötik prosedürler, daha çok klinik kanıtların üretilmesi, yeni Materia Medica'lar ve farmakopeler, yeni felsefi denemeler vb. gelişmeler ile daha da gelişti ve büyüdü. Fakat 20. yüzyılın ilk yarısında homeopatik hekimlerin kendi aralarındaki görüş farklılığı, ilkeler ve uygulama arasındaki uyumsuzluklar, allopatik ilaçlardaki hızlı gelişmeler ve ortodoks tıbbın ilerlemesi ve yeni bilimsel gelişmeler gibi birçok faktörün etkisi ile dünyanın birçok yerinde homeopati inişe geçti ve yayılması ve kullanımı azalmaya başladı. Buna karşılık, Hindistan'da homeopati, özellikle 20. yüzyılın sonlarında daha da büyüdü. Günümüzde Hindistan, homeopatideki altyapı, sisteme entegrasyon ve klinik ve bilimsel araştırmalar bakımından diğer ülkelere göre stratejik bir avantaja sahiptir.

Dünyada Homeopati

Dünya Sağlık Örgütü'ne (DSÖ) göre homeopati şu anda dünyada en fazla ve sık kullanılan geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarından biridir.⁷ DSÖ'nün bir belgesine göre, her türlü GETAT uygulamasının sağlık ve insan merkezli tedavi sistemlerinde kullanımının potansiyel sonuçlarından faydalanılmalı ve uygun olan yerlerde GETAT ürün ve uygulamaları araştırma ve sağlık sistemine entegre edilmelidir. Birçok ülke, GETAT uygulamalarını geliştirmek için büyük çaba sarf etmektedirler ve homeopati de dahil bu tedavi sistemlerinin güvenli ve etkili kullanımını

teşvik etmek için ulusal ve bölgesel politika ve düzenlemeler oluşturmaktadırlar.

Homeopati şu anda 80'den fazla ülkede kullanılmaktadır. 42 ülkede yasal çerçevede bireysel bir tıp sistemi olarak tanınır iken, 29 ülkede tamamlayıcı ve alternatif tıbbın bir parçası olarak tanınmaktadır.⁸ Dört Avrupalıdan üçü homeopatiyi bilmektedir ve bunlardan %29'u bunu kendi sağlık bakımı için kullanmaktadır.⁹ Yapılan çalışmalar, Avrupa ülkelerinde çocukların tedavisinde en sık kullanılan GETAT uygulamasının homeopati olduğunu göstermiştir.^{10,11,12} 2007 de yapılan bir ulusal sağlık anketi sonucuna göre Kuzey Amerika'da 3,9 milyon yetişkin ve 910.000 çocuğun homeopati kullandığı tahmin edilmektedir.¹³ Hindistan'da yapılan bir araştırma, mevcut homeopati kullanıcılarının %62 sinin günlük sağlık sorunları için Ortodoks tıbbi ilaçlarını hiç denemediğini ve %82 sinin ise acil durum olmadığı sürece geleneksel tedavilerden başka bir yöntemi kullanmayacağını göstermiştir.¹⁴

Her geçen gün her türlü saldırıya rağmen gittikçe daha da yaygınlaşan homeopati kullanımı ve küresel dağılımı oldukça cesaret vericidir. Homeopati etkili ve yumuşak bir tedavi sistemi olmasından dolayı insanların homeopati kullanmaya devam edeceği ve bundan faydalanacağı gerçeği artık farkına varılmış ve kabul edilmiştir.

Yasal durumu

Bütün dünyada birçok ülkede homeopati yasal statü kazanmıştır. Resmi olarak Orta ve Güney Amerika'da (Brezilya, Arjantin, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Ekvador, Meksika), Asya'da (Hindistan, Bangladeş, Pakistan, Sri Lanka), Avrupada (Belçika, Bulgaristan, Macaristan, Litvanya, Portekiz, Romanya, Rusya, Almanya, Avusturya, İsviçre, İngiltere, İtalya, İspanya, Türkiye) ve Güney Afrika'da tıp veya tıbbi uzmanlık sistemi olarak hükümet tarafından tanınmıştır. Bu ülkelerin bazılarında, yani Brezilya, Hindistan, Meksika, Pakistan, Sri Lanka, Bangladeş ve İngiltere 'de homeopati, ulusal sağlık sistemlerine entegredir. Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Sri Lanka'da,

homeopatinin yasal durumu, geleneksel batı (ortodoks) tıbbine eşdeğerdir ve sağlık sisteminin bir parçasıdır. Bu Asya ülkelerinde birçok hekimin hem homeopati hem de ortodoks tıbbına ait diploması vardır ve birçok hasta için birinci basamak sağlayıcısı bir homeopatik hekimdir.¹⁵

Avrupa ülkelerindeki yasal homeopati düzenlemeleri ve bu düzenlemelerin nasıl yapıldığı birbirinden çok farklılık gösterir (Tablo 1). Homeopati, Belçika (1999), Bulgaristan (2005), Almanya (1998), Macaristan (1997), Letonya (1997), Portekiz (2003), Romanya (1981), Slovenya (2007) ve İngiltere (1950) da farklı bir tıp sistemi olarak kabul edilir. Bulgaristan, Macaristan, Letonya, Romanya, Türkiye ve Slovenya'daki yasalar ise homeopatinin yalnızca tıp doktorları tarafından uygulanmasına izin verirken, Belçika ve Portekiz'de yasa hekim dışı uygulayıcıları dahil etmektedir. Slovenya'da ise tıp doktorlarının homeopati uygulamalarına izin verilmesine rağmen, homeopati uygulayan hekimlerin tıp diplomaları iptal edilmektedir. İngiltere ve Avusturya' da hekim dışı uygulayıcılara göz yumulmaktadır ve kontrol edilmemektedir.¹⁶

Tablo 1: Homeopatinin Avrupa'da ulusal denetlenmesi¹⁶

	Kanun/yönetmelik ile	Tıp birliği ile
Avusturya		X
Belçika	X	
Bulgaristan	X	
Fransa		X
Almanya	X	
Macaristan	X	
İtalya		X
Letonya	X	
Malta		X
İspanya		X
Portekiz	X	
Slovenya	X	
İngiltere	X	
İsviçre		X
Litvanya		X
Romanya	X	
Türkiye	X	

Almanya'da durum diğer Avrupa ülkelerinden biraz farklıdır. Hekim ve hekim dışı uygulayıcılar (Heilpraktiker) homeopati tedavisi yapmaya yetkilidirler. Fakat hekim dışı uygulayıcılar için bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Sadece hekimler, homeopatik olarak cinsel yolla bulaşan hastalıkları, epidemik hastalıkları, bulaşıcı hastalıkları tedavi edip, bazı spesifik ilaçları verebilirler. Hem hekim hem de hekim dışı uygulayıcılar bütün GETAT uygulamalarını kullanmakta serbesttirler.¹⁵

Avrupa Birliği'nde yaklaşık 45.000 hekim homeopati eğitimi almıştır. Fakat çok daha fazla hekim herhangi bir homeopati eğitimi olmadan, homeopatik ürünleri hastalarına reçetelemektedirler: aile hekimlerinin %25-40 'ı zaman zaman, %6-8 'i ise düzenli olarak.¹⁷

Homeopatinin gittikçe artan kullanımına rağmen, Amerikan Homeopati Enstitüsü'nün (AIH) 500'den az üyesi vardır. Bu sayının yanıltıcı olmasının sebebi, AIH üyeliğinin hekimler arasında popüler olmamasından kaynaklanır. Yapılan bir ulusal ankette hekimlere homeopatiyi geçmişte veya şu anda kullanıp kullanmadıkları sorulmuştur. %5,9'u kullandığını ve %29,4'ü ise kullanabileceklerini belirtmiştir. Uzmanlık alanları dağılımı ise pediatri %26,3, iç hastalıkları %29,4 ve aile hekimi %41,2 dir. Amerika Birleşik Devletleri'nde homeopati hızla gelişmesine rağmen yine de diğer GETAT uygulamaları arasında azınlık olarak kalmaktadır.¹⁸

Hindistan, dünyada homeopati uygulaması ve yönetmelikleri açısından bir cennettir. Homeopati yasal olarak 1973'te tanınmıştır. İlk homeopati ulusal sağlık enstitüsü (NIH) Kalkütada 1975 de homeopati hekimi yetiştirmek için kurulmuştur. Aynı yıllarda homeopatik ilaçların standardizasyonu amaçlı Homoeopathic Pharmacopoeia Laboratory (HPL) birimi oluşturulmuştur. 1995'te Sağlık ve Aile Bakanlığı yanında ayrı bir birim olarak Hindistan Tıp Sistemi ve Homeopati (The Indian Systems of Medicine and Homoeopathy -ISM & H) bölümü kurulmuş ve daha sonra 2014'te AYUSH (Ayurveda, Yoga, Unani, Sidd-

ha, Homeopati) bakanlığı olarak yeniden adlandırılmıştır. AYUSH bakanlığının Central Council of Homoeopathy (eğitimden sorumlu birimi), Central Council for Research in Homoeopathy (araştırmadan sorumlu birimi), National Institute of Homoeopathy (homeopati eğitiminde model olan enstitü) ve Homoeopathic Pharmacopoeia Laboratory (homeopatik ilaçların standardizasyonu, kalitesi ve onaylanmasından sorumlu birimi) olmak üzere 4 alt birimi mevcuttur. Central Council for Research in Homoeopathy (CCRH) bağlı, salgınlar olmak üzere birçok konuda temel ve klinik araştırmalar yapan 10 un üzerinde araştırma merkezi ve enstitü mevcuttur. Tüm Hindistan'da halka hizmet veren AYUSH 'a bağlı birçok hastane ve eğitim araştırma merkezi mevcuttur.¹⁹

Birim	Sayı
Hastane	221
Yatak	7.173
Dispanser	7.695
Kayıtlı hekim	279.518
Temel homeopati eğitimi veren kurumlar	187
Mezuniyet sonrası eğitim veren kurumlar	42

En son verilere göre Hindistan'da 180 in üstünde özel ve devlet homeopati tıp fakültesi mevcut olup her sene en az 12.000 homeopat hekim mezun vermektedirler. Bir tıp fakültesi öğrencisi adayı homeopat hekim ile klasik tıp hekimi olma kararını fakülteye girmeden verebilmektedir. Eğer homeopatik hekim olmayı tercih etmiş ise, mezun olduktan sonra bir sene daha doktora yapıp tıp hekimi ünvanını da alabilmektedir. Resmi rakamlara göre Hindistan'da 1 milyon kişi başına 185.8 homeopatik hekim düşmektedir. Ambulansların %7 sinde homeopatik personel çalışmaktadır. 2500 ve daha fazla devlet hastanesinde homeopati kliniği mevcuttur. 250 nin üstünde özel ve devlet homeopatik hastanesi vardır. Ayrıca devletin homeopati hastaneleri halka ücretsiz hizmet vermektedir.¹⁹

Dünyanın başka yerlerinde de homeopatik tedavi bilin-

mekte ve uygulanmaktadır. Güney Afrika da homeopati tedavisi 1982 den beri yasaldır (Act 63, 1982) ve tek kabul edilen ve homeopati tedavisi yapma yetkisi olan kişiler Allied Health Professions Council of South Africa (AHPCSA) tarafından tanınan 5 yıllık lisans eğitimini tamamlayan homeopatik hekim olan kişilerdir. Bu lisans eğitimleri Johannesburg Üniversitesi (UJ) yada Durban Teknoloji Üniversitesi (DUT) tarafından verilir. Afrika kıtasının başka bir ülkesinde, Nijerya'da ise homeopati 40 yıldır bilinmektedir fakat bir yasası yoktur. Malezya'da ise 1985 de kurulan Kayıtlı Tıp Uygulayıcıları Derneği'ne kayıtlı 500 homeopatik hekim vardır. Asya kıtasındaki bir başka homeopati eğitimi ve uygulaması olarak gelişmiş ülke Hindistan'ın komşusu ve bu konuda etkisinde kalmış Bangladeş'tir. Aynı Hindistan'da olduğu gibi homeopatik hekim yetiştiren fakülteler ve lisans programları mevcuttur ve sağlık sisteminin içine birinci basamak sağlık hizmeti olarak entegre olmuştur. Okyanusun diğer tarafında Avustralya'da ise hekim olamayan homeopati uygulayıcıları yaygındır. Küba'da ise homeopati eğitimi ve uygulaması oldukça organize edilmiştir ve ilaç araştırmaları ve epidemik hastalıklar için aşı çalışmaları çok gelişmiştir.²⁰

Homeopati kullanıcıları

Homeopatinin dünyadaki durumundan bahsederken kullanıcıları yani hastaları da mutlaka analiz etmek ve incelemek gerekir. Kullanıcıları homeopatinin gelişiminde kesinlikle önemli bir rol almışlar ve almaktadırlar. Şu anda 200 milyondan fazla kullanıcıya sahip homeopati, dünyada değişik bölgelere yayılmaya devam ederken ve tüm dünyada kullanıcı sayısı gittikçe artarken²¹, tedaviye talep de paralel artmaktadır. Fakat neden hastaların bazı alanlarda klasik tıp yerine homeopati tedavisini tercih ettiklerini düşünmek gerekir.

Hahnemann zamanında tahmin edilen sebeplerden biri, o dönemde yaygın olan "kaba" tedavi yöntemlerinin yanında homeopatinin bireysel, bütünsel ve vakaya daha çok zaman ayıran, hastayı ciddiye alan ve merkeze koyan bir tedavi olmasıydı. 1843-1960 yılları arasında homeopatinin

"zararsız" bir tedavi yöntemi olduğunun fark edilmesi ve yaygınlaşması hastaların kendi kendine ilaç kullanımını cesaretlendirdi. Aile arasında ve akrabalara ilaç verme git-tikçe artmaya başladı. Homeopatik eczacıların hekim dışı kişileri eğitmeleri bunda rolü oldukça fazladır. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısında sağlık bilincinin daha da artması ile daha çok homeopatik hekimin eğitim almasına olan ihtiyaç da arttı. Özellikle ABD'de bir çok eğitim kurumu açıldı. Bir bölgedeki hastaların talep ve ısrarları nedeni ile bazı hekimlerin homeopati eğitimi aldıkları ve uyguladıkları oldu. Yirminci yüzyılın başlarında Almanya'daki hasta grupları, hasta dernekleri ve örgütleri, üniversitelerdeki homeopati kürsüleri için defalarca kulis yaptılar ve homeopatik ilaçların maliyetinin düşük kalmasını sağladılar. 20. yüzyılın sonlarında Londra, Münih ve ABD'nin bazı bölgelerinde oldukça yaygın ve popüler olan homeopati hastaneleri zamanla ya kapandı ya da hekimlerin daha çekici gelen ortodoks tıba yönelmesi nedeni ile ortodoks tıbbi hastanelerine dönüştüler. Fakat halkın homeopati talebi devam etti ve hatta arttı. Dr. Hahnemann'dan günümüze kadar homeopati "pazarı" artmaya devam etti.²²

Yine 20. yüzyılın sonlarında hastalar için "dokunabilir" ortodoks tıbbi ve sistemi daha çekici gelmeye başladı ve ortodoks tıbbındaki yeni gelişmeler ile epidemik hastalıklarla daha hızlı baş edilmeye başlandı. Fakat zaman geçtikçe klasik tıbbi tedavide hastaya daha az zaman ayrılmaya, masraflar artmaya ve "holistik" yaklaşımdan uzaklaşmaya başlandı.²² Bu da yine günümüzde birçok hastanın homeopatiyi seçmesinin sebeplerinden biri olarak sayılabilir. Hastalar 21. yüzyılda bireyselleşmiş ve holistik tedavileri tercih etmeye başladılar ve tabii ki homeopatiye yönelim artmaya başladı.

Avrupa Komisyonu tarafından yapılan bir ankete göre, Avrupalılardan dört kişiden üçü homeopati hakkında bilgi sahibi ve bunların yaklaşık %30'u homeopatiyi tedavi amaçlı kullanıyor. Bir çalışmada ise ABD'de, yetişkin nüfusunun %3,4'ü yani 6,7 milyon yetişkin homeopati kullandığı rapor edilmiştir.²³ Başka bir çalışmada homeopati

hastalarının çoğunun 25-44 yaş arası olduğu ve eğitim düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür.²⁴ Yani araştıran ve bilinçli karar veren bir kesim homeopatiyi tercih etmektedir. Tabi ki 100 milyondan fazla kullanıcı ile Hindistan en fazla homeopatik hasta sayısına sahiptir. Hindistan'da yapılan bir çalışma ise, homeopatinin popülaritesinin kullanıcılar arasında artmakta olduğunu ve hastaların %58'inin homeopatik birinci basamak sağlık birimlerini 10 yıldan fazla süredir kullandıklarını göstermiştir.²⁵

Maliyet ve sigorta kapsamı

Homeopatik ilaçlar jenerik, patentsiz ve patenti alınmayan, düşük maliyetli tıbbi ürünler olduğu için klasik tıp ilaçlarına göre çok ucuzdurlar. Bir homeopatik ilacın, akut durumlarda maliyeti ortalama günde 1 Euro'dan, kronik durumlarda ise günde birkaç sentten daha düşüktür¹⁵. Hindistan, Yeni Delhi'de 10 yıldan daha uzun bir süre yayılan bir çalışmada sonucunda, homeopatik tedavi maliyetinin klasik konvansiyonel tedaviler için yapılan harcamaların dörtte biri olduğunu ortaya koymuştur²⁵. Şu ana kadar yapılan çalışmalara bakıldığında homeopatik tedavinin klasik tedaviye ilave edilmesi ya da alternatif olarak kullanılması sonucu çok daha düşük tedavi maliyetleri oluşmaktadır. Bunun yanında Avrupada 1995 ile 2005 arası homeopatik ve antropozofik ilaçların satışı %60 oranında artıp 1995 de 775 milyon Euro'dan 2005'te 930 milyon Euro ya yükselmiştir.²⁶

İngiltere'nin bazı bölgelerinde ve İsviçre'de homeopatik tedavi ulusal sağlık sigortaları tarafından karşılanır. Belçika ve Litvanyada ise homeopatik görüşme giderlerinin bir kısmı mevcut yasal sağlık sigortası kapsamındadır. Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Almanya, Macaristan, İtalya, Hollanda, İsviçre ve İngiltere'de homeopatik tedavinin maliyetleri bazı özel sigortalar tarafından ödenir.

Belçika (bir kısmı), Fransa (bir kısmı), Portekiz (Sadece majistiraller) ve İsviçre'de Ulusal sağlık sigortası homeopatik ilaçları karşılamaktadır. Ayrıca Belçika, Almanya, Macaristan, Hollanda ve İngiltere'de bazı özel sigortalar da

ödemektedir¹⁶.

Hindistan'da ise çok sayıda homeopatik kamu sağlık kuruluşu olmasına rağmen, homeopati hizmetleri için yapılan harcamaların %85'inin cepten olduğu tahmin edilmektedir ve bu dünyanın en yüksek rakamları arasındadır. Hastalar, dünyanın diğer yerlerinde de tahmin edildiği gibi, homeopatik tedavide özel sektörü tercih etmektedirler. 18 Veteriner hekimlikte homeopati:

Hahnemann 1813 de homeopatinin hayvanlar üzerinde de etkili olabileceğini söylediğinde²⁷, çok az kişi homeopatinin veterinerlikte popülaritesini ve gelişimi öngörebilmiştir. Günümüzde Avrupa, ABD ve Hindistan gibi dünyadaki bir çok ülkede GETAT uygulamalarının veteriner hekimlikte yaygın kullanımı ve kabulü söz konusudur. Dünya Homeopati Birliği (Liga Medicorum Homopat-hica Internationalis) ve Avrupa Klasik Homeopatlar Birliği (ECCH) in bir çok üyesi (Ermenistan, Belçika, Bosna Hersek, Bulgaristan, Çek Cumhuriyet, Finlandiya, Sırbistan, İsveç, İspanya, İsviçre, İngiltere) veteriner hekimlikte yaygın homeopati kullanımı rapor etmişlerdir.²⁸

Verilere göre Dünya genelinde üretilen antibiyotığın yarısından fazlası tarımda kullanılmaktadır. Amerika'da bir yıl içerisinde kullanılan antibiyotiklerin yüzde 70'inin hayvancılıkta kullanıldığı ve Dünya genelinde pek çok ülkede bu oranın yüzde 50 civarında olduğu belirtilmektedir. Hayvancılıkta antibiyotik kullanımı yıldan yıla artış göstereceği ve 2010 ile 2030 yılları arasında hayvancılıkta kullanılacak antibiyotik miktarının yüzde 67 oranında artacağı tahmin edilmektedir.²⁹ İnsan sağlığını direkt ilgilendiren en önemli sorunlardan biri olan antibiyotik direncinin ana sebeplerinden biri de belki tarım ve hayvancılıkta kullanılan antibiyotiklerdir. Homeopati, etkili bir alternatif tedavi yöntemi olmakla veterinerlikte gittikçe daha popüler olmaktadır. Yüksek maliyetler, yan etkiler ve antimikrobiyal ajan kalıntıları gibi birçok sebep nedeni ile veteriner hekim ve hayvan sahipleri homeopati gibi alternatif tedavilere daha çok ilgi duymaktadırlar. Özellikle organik tarım-

da ve hayvancılıkta çok önemli olan homeopatik ilaçların kullanımının yaygınlaşması belki de uzun vadede gelişen antibiyotik direncine katkı sağlayabilecektir.

Aynı zamanda son 30 yılda hayvanlarla yapılan homeopatik klinik çalışmaların sayısı çok artmıştır.¹⁷

Agro homeopati

Tarımda da homeopatik ilaçların kullanımı gittikçe daha popüler olmaktadır. Bitkilerde kullanıldığında herhangi bir yan etki oluşturmaması, uygun maliyeti ve ekolojik dengeyi bozmaması gibi sebepler nedeni ile özellikle ekolojik tarımda yaygınlaşmaya başlamıştır.³⁰

Bitkiler üzerindeki etkisini ilk 19. yüzyılda da Almanya'da yaşamış olan ve Dr. Hahnemann'ın en yakın arkadaşı olan Clemens Maria Franz von Bönninghausen keşfetmiştir. İlaç yapımı sırasında elindeki fazla ilaç sularını bitkilere dökmüş, bitkilerde farklı etkiler oluştuğunu gözlemlemiş fakat bu konuyu daha fazla araştırmamıştır. Aynı şekilde homeopati ile mucizevi şekilde iyileşen Darwin de homeopatinin bitkiler üzerindeki etkisinden bahsetmiştir. İlk 1990'larda bitkiler ile bazı çalışmalar yapılmaya başlanmış ve henüz araştırmalar çok emekleme evresinde ve yetersizdir.

Yapılan çalışmalardan bazılarında homeopatinin bitkilerdeki besinsel değerleri arttırdığı ve bitkinin kalitatif özelliklerine ve üretimine katkı sağladığı bilinmektedir.³¹ Ayrıca homeopatik ilaçlar bitkilerin biyolojik (böcek ve patojenler) ve biyolojik olmayan strese karşı dirençlerini arttırdığı gösterilmiştir.³²

Homeopati ve Araştırma

Tıbbi ürünlerin konvansiyonel gelişimi araştırmaya dayalıdır ve bu araştırmalar daha sonra kliniğe uyarlanmalıdır ve uyarlanır. Fakat bir bilim olarak homeopati, teorik kavramların kliniğe aktarılmasından gelişmiştir ve klinik deneyimler ve uygulamalar, bilimsel araştırmadan önce gelmiştir. Bugün bilim adamları bu teorik kurguları ve

klinik deneyimleri bilimsel temeller üzerinde oturtmaya ve bunlar ile ilgili araştırma yapmak için çabalamaktadır. Güvenlik ve etkinlik çalışmaları homeopatik araştırmaların önemli bileşenlerindedir³³. Mevcut bilimsel gelişmeler artık homeopatide birçok temel bilimsel araştırmayı mümkün kılmıştır. Bununla birlikte, homeopati alanındaki bir bilimsel araştırma oldukça karmaşık bir konudur ve homeopati bilgisinin ile tıp, biyo-teknoloji, fizik, kimya, nanoteknoloji ve hatta sosyal bilimlere derinlemesine bir anlayışla etkileşimini gerektirir.

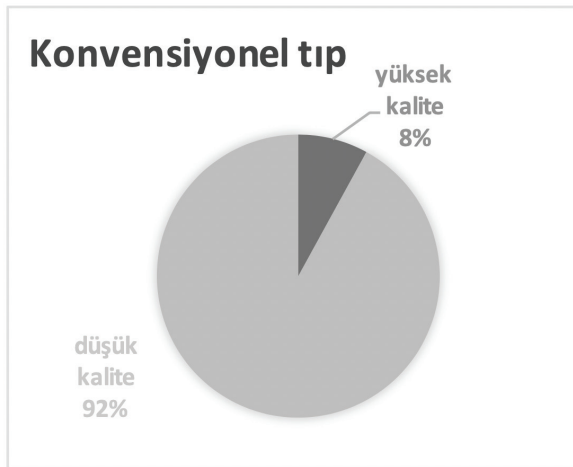
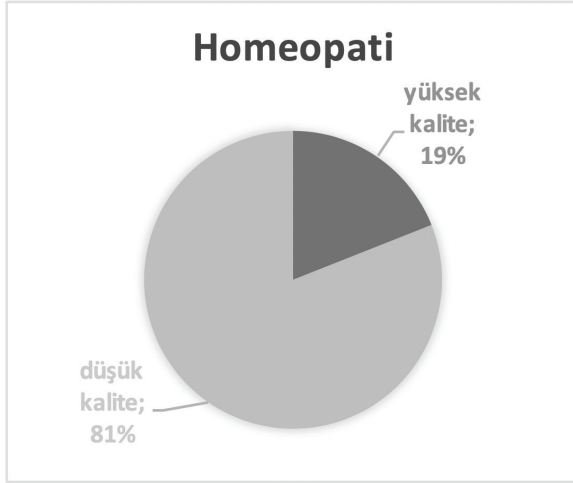
Homeopatiye yapılan en büyük saldırı ve eleştirilerden biri de bilimsel kanıt olmamasıdır. Evet, homeopatik araştırma diğer GETAT uygulamalarına kıyasla çok daha az sayıda yapılmıştır. Fakat az yapılması hiç olmaması demek değildir. 2014 yılının sonunda 100 farklı tıbbi durum için 189 adet randomize kontrollü çalışma hakemli dergilerde yayınlanmıştır. Bunlardan 104 tanesi plasebo kontrollü çalışma olup %41'i (43 adet) pozitif (homeopati etkilidir), %5'i (5 adet) negatif (homeopati etkisizdir) ve %56'sı (56 adet) sonuçsuzdur.³⁴

Homeopati alanında klinik çalışma, randomize kontrollü çalışma, meta analizler az da olsa olmasına rağmen, en yeni olan ve gelişen araştırma alanı in vitro çalışmalarıdır ve özellikle 2000 yılından sonra sayısı gittikçe artan yüksek kaliteli, tekrarlanabilen deneysel modeller içeren temel çalışmalarıdır (basic research). İlk çıkan deneysel sonuçlar homeopati ilaçlarının fizyo-kimyasal ve farmasötik, aynı zamanda biyolojik çalışma yollarını göstermiş olmasına rağmen henüz tam bir teori geliştirmek için yeterli değildir. Bu alanda çok daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

Her ne kadar son yıllarda yapılan homeopatik araştırmaların sayısı ortodoks tıbbın araştırmalarından az da olsa, kalite anlamında aynı orana sahiptirler. Bir çalışmada, homeopatik araştırmaların kalitesi ile konvansiyonel tıbbi araştırmaların kalitesini karşılaştırılmıştır. Sonuç, homeopatik deneylerinin konvansiyonel tıp deneylerine göre bi-

raz daha yüksek kalitede olduğunu göstermiştir. 110 adet homeopatik deney, eşdeğer 110 adet konvansiyonel deney ile karşılaştırılınca homeopatik deneylerin %19, konvansiyonel tıp deneylerinin %8'i yüksek kalitede bulunmuştur³⁵ (Grafik 1) Fakat yüksek kaliteli homeopatik deneylerinin sayısının artması şarttır.

Grafik 1: 110 homeopati çalışması ile benzer 110 tıp çalışması karşılaştırması konvansiyonel (Shang et al, 2005, Lancet)³⁵

Tüm dünyada araştırmalar genellikle devletler, üniversiteler, endüstriler ve kâr amacı gütmeyen vakıflar tarafından finanse edilmektedir. Kamu finansmanını ABD, Danimarka, Almanya, İtalya, Norveç, İngiltere ve Hin-

distan'da tamamlayıcı tıp ve homeopati araştırmaları için görmekteyiz. ABD'deki, Ulusal Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Merkezi³⁶, ABD Sağlık ve İnsan Hizmetleri Departmanı içindeki Ulusal Sağlık Enstitülerini (NSA) oluşturan 27 enstitü ve merkezden biridir ve aynı zamanda Homeopati araştırmalarını da desteklemektedir. Diğer taraftan, Karl und Veronica Carstens-Stiftung³⁷, homeopati dahil, tamamlayıcı ve alternatif tıp araştırmalarına (insan ve veteriner) fon sağlamak için kurulmuş Avrupa'nın en büyük kuruluşudur.

Bazı olumsuz engellere rağmen, homeopati ile ilgili araştırma sonuçları birçok dergide yayınlanmakta ve araştırma detayları ve sonuçlarına Pubmed, HomBRex, British Homeopathic Library, Homeopathic Research Institute, European Committee for Homeopathy, Liga Medicorum Homoeopathica Internationalis (LMHI) ve AYUSH araştırma portalı gibi birçok veri tabanından ulaşılabilir. Homeopati alanında yapılan araştırmalar oldukça değerli dergilerde yayınlanmaktadır: İngiltere'deki Faculty of Homeopathy'nin sadece homeopati araştırmalarına ayrılmış "Homeopathy" (ilk adı British Journal of Homeopathy) adlı dergisi uluslararası hakemli indeksli bir dergi olup homeopatinin klinik uygulamalarını anlamak ve geliştirmek amaçlı yüksek kalitede araştırmalar yayınlayan 101 yıllık bir dergidir³³. Aynı şekilde American Institute of Homeopathy tarafından yayınlanan hakemli bilimsel dergi olan American Journal of Homeopathic Medicine de 105 yıldır homeopatik kaliteli araştırmalara hizmet etmektedir³⁴.

Tartışma

Homeopati, Dr. Samuel F. Hahnemann'ın 19. yüzyılda temellerini attığından bu yana 220 seneden fazla süredir insan ve hayvanlara hizmet etmektedir. Zamana karşı ve değişen sosyoekonomik ve politik yapılarla rağmen her zaman klinik uygulamaları ve epidemilerdeki rolü ile kendini tekrar tekrar topluma ve uygulayıcıya kanıtlamıştır. Gelişen teknoloji ve bilimsel alandaki keşifler ile homeopati de bazı adaptasyonlar geçirmek zorundadır. Her ne kadar

kliniğe kendini hasta ve son uygulayıcıya ispat etmiş olsa da bilim dünyası ve tıp sistemi içindeki altın kurallara da uyum sağlamalıdır. Kanıtı dayalı bilim için randomize kontrollü çalışmalar (RKÇ), temel araştırmalar, in vitro çalışmalar ve meta analizler altın standartlar arasındadır. Fakat homeopatinin en temel felsefesi olan holistik yaklaşım ve ana 3 prensibinden biri olan bireysel tedavi (tedavinin bireyselleştirilmesi) maddesi RKÇ'leri planlama konusunda araştırmacıları zorlamaktadır. Hasta bireyselliğini bir kenara bırakıp belirli bir hasta gurubuna aynı tip ilacı vermek homeopati tedavi prensibine aykırı olmak yanında homeopatinin etkinliğine de gölge düşürmektedir. Fakat gelecekte ne kadar engel olursa olsun homeopatik araştırma alanında çok daha fazla sayıda kaliteli araştırma çıkarılmalıdır. Dünyada birçok dernek, kuruluş, üniversite ve özellikle Hindistan AYUSH Bakanlığı homeopatik araştırmalara ağırlık vermişler ve vizyon olarak kaliteli araştırmalar çıkarmayı hedeflemişlerdir. Aynı zamanda homeopatinin vücutta etki mekanizmasını ve ilaçların nasıl etki ettiğini açıklayan araştırmalara da yönelim gelişen teknoloji ile daha da artmıştır.

Ülkelerin yükselen sağlık harcamaları, artan antibiyotik direnci, tedavi edilemeyen artan kronik hastalıklar ve tabandan gelen artan talep nedeni ile birçok devlet homeopati dahil GETAT uygulamalarını sağlık politikalarının içine almışlardır. DSÖ'nün de desteklemesi ile homeopati gittikçe daha çok ülkenin sağlık sisteminin içinde yer almaktadır. Tedavideki bireysellik ve bütüncül yaklaşım ilkesi ve maliyetinin ucuz olması nedeni ile gelecekte homeopati çok daha fazla zikrediliyor olacaktır.

Homeopatik hekimler, dernekler ve organizasyonlara düşen görev, gelecek yıllarda homeopatiyi günümüz popüler bilimsel parametreleri ile açıklamaya çalışırken aynı zamanda 200 yıldan fazla uzun zamandır işleyen ve hiç değişmeyen tedavi prensiplerinden ödün vermemektir. Halk ve hasta bazında başarıların artması, klinikteki başarıya bağlıdır. Uygulayıcılara düşen görev, ne kadar öğrenmesi meşakkatli ve uzun olsa da Dr. Hahnemann'ın Organon

felsefe kitabı 6. Baskısında belirttiği temel prensiplerden ayrılmadan ilerlemektir.

Kaynaklar

1. Bradford TL. *Life and letters of Dr. Samuel Hahnemann*. Delhi: B. Jain publishers. 2004.
2. Jutte Robert. *Samuel Hahnemann. The Founder of Homeopathy*. Stugart. 2012.
3. Torri MC, Hermann TM. *Bridges between Tradition and Innovation in Ethnomedicine: Fostering Local Development through Community-Based Enterprises in India*. Canada: Springer. 2011.
4. Torokfalvy P, Armstrong B. A Brief History of Homeopathy in Australia, <http://www.historyofhomeopathy.com.au/articles/18-articles/190-a-brief-history-of-homeopathy-in-australia.html>.
5. Winston J. *The Faces of Homeopathy: An Illustrated History of the first 200 Years*. Tawa, New Zealand: Great Awk Publishing.1999.
6. Ullman D. *Discovering Homeopathy: Medicine of the 21. century*. Berkeley, USA: North Atlantic Books.1987
7. WHO; *Safety issues in the preparation of homeopathic medicines*. 2009.
8. *2001 Legal Status of Traditional Medicine and Complementary / Alternative Medicine: A worldwide review*. Geneva: WHO. 2001.
9. Sarsina PR di, Iseppato I. Looking for a person-centered medicine: on conventional medicine in the conventional European and Italian setting. 20011.
10. Steinsbekk A, Bentzen N, Brien S. Why do parents take their children to homeopaths? — an exploratory qualitative study. *Forschende Komplementärmedizin*. 2006; 13(2): 88–93.
11. Ekins-Daukes, Helms PJ, Taylor MW, Simpson CR, McLay JS. Paediatric homeopathy in general practice: where, when and why?. *British Journal of Clinical Pharmacology*. 2005; 59(6): 743–9.
12. Huber R, Koch D, Beisner I, Zschocke I, Ludtke R. Experience and attitudes towards CAM—a survey of internal and psychosomatic patients in a German University Hospital. *Alternative Therapies in Health and Medicine*. 2004; 10(1): 32–36.
13. Barnes PM, Bloom B, Nahin RL. *Complementary and alternative medicine use among adults and children: United States*. 2007.
14. BS. A C Neilsen survey backs homeopathy benefits. *Business Standard*. 2007.
15. Ulrich D. Fischer; Memorandum submitted by the Liga Medicorum Homeopathica Internationalis (LMHI) (HO 31); Evidence Check 2: Homeopathy; House of Commons: Science and Technology Committee; Fourth Report of Session. 2009; 10: 160-2.
16. European Committee for Homeopathy; *Regulatory status*.2016.
17. *Scientific Framework of Homeopathy, Revised edition after 71st LMHI Congress*. 2016.
18. Carlston M.; *Homeopathy today*; Carlston M., *Classical Homeopathy*. 2003; 33-45
19. *Homeopathy Science of Gentle Healing, Ministry of Ayurveda, Yoga & Naturopathy, Unani, Siddha and Homeopathy (AYUSH) Ministry of AYUSH, Government of India, New Delhi*. 2015.
20. Kayne S; *Global perspectives*; Charlton M., *Classical Homeopathy*. 2003; 47-61.
21. Prasad R, *Homeopathy booming in India*, *Lancet*. 2007; 17: 1679-80.
22. Dinges M., *Patients in the History of homeopathy*, *European association for the History of Medicine and Health Publications*. 2002; 2-16.
23. Eisenberg D, Kessler RC, Foster C et al: *Unconventional medicine in the United States*, *N Engl J Med*. 1993; 328: 246-252.
24. Goldstein M, Glik D: *Use of and satisfaction with homeopathy in a patient population*, *AlternTherHalth Med*. 1998; 4: 60-65.
25. Manchanda R.K, Verma S.K, Chhatre L.V, Kaur H., *Homeopathy in Urban Primary Healthcare Units of the Delhi Government: An Assessment*; Dinges M.; *Medical Pluralism and Homeopathy in India and Germany (1810-2010): A comparison of practices*. 2013; 91-104.
26. ECHAMP, *Facts and Figures*, Second edition, 2007.
27. Hahnemann CFS. *Homoopathische Heilkunde der Haustiere*. Karl-Marx Universitäts Bibliothek Leipzig.1813.
28. *European Council for Classical Homeopathy; The Homeopathic Treatment of Animals in Europe; Third Edition* November. 2007.
29. Şık B., [Internet]. *Türkiyede Hayvancılıktta Kullanılan Antibiyotik Miktarı Nedir?*, <https://m.bianet.org/bianet/tarim/198987-turkiye-de-hayvancilikta-kullanilan-antibiyotik-miktari-nedir>
30. Reganold JP. Soil quality and profitability of biodynamic and conventional farming system: a review. *Am J Alternative Agr*.1995; 10: 36–45.
31. Marques Fonseca MC, Dias Casali VW, Cecon PR. Efeito de aplicao unica dos preparata dos homeopaticos calcarea carbonica, kalium phosphoricum, magnesium carbonicum, natrium muriaticum e silicea terra no teor de taninoem Porophyllum ruderale (Jacq.) Cassini. *Cultura Homeopatica* 2006; 14: 6–8.
32. Betti L., *Use of homeopathic preparations in phytopathological models and in field trials: a critical review*; *Homeopathy*. 2009; 98: 244–266
33. Wassenhoven MV. *Scientific framework of homeopathy: Evidence-based Homeopathy*. *Int J High Dilution Res*. 2008; 7(23): 72-92.
34. Homeopathic Research Institute, <https://www.hri-research.org/resources/homeopathy-faqs/there-is-no-scientific-evidence-homeopathy-works/>
35. Shang AI, Huwiler-Müntener K, Nartey L, Jüni P, Dörig S, Sterne JA, Pewsner D, Egger M., *Are the clinical effects of homeopathy placebo effects? Comparative study of placebo-controlled trials of homeopathy and allopathy*, *Lancet*. 2005; 2: 726-32.
36. *Complementary and Alternative Medicine* [Internet]. Rockville(MD): National Center for Complementary and Alternative Medicine. <http://nccam.nih.gov/>
37. *Hombrex* [Internet]. Deimel mountain(Essen): Karl and Veronica Carstens Foundation. The Donors' Association for German Science © 2011-2012 <http://www.carstens-stiftung.de/hombrex/>